

ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ
ПЕРСОНАЛОМ»

НАВЧАЛЬНА ПРОГРАМА
дисципліни

«ВІКОВА ФІЗІОЛОГІЯ ТА ШКІЛЬНА ГІГІЄНА»
(для спеціалістів)

Київ 2016

Підготовлено професором кафедри психології Н.В.Коляденко

Затверджено на засіданні кафедри психології (протокол №2 від 8.09.2016 р.)

СХВАЛЕНО ВЧЕНОЮ РАДОЮ ІНСТИТУТУ СОЦІАЛЬНИХ НАУК І САМОВРЯДУВАННЯ (протокол № 2 від 15.09.2016 р.)

Коляденко Н.В. Навчальна програма дисципліни «Вікова фізіологія та шкільна гігієна» (для спеціалістів). – К.: МАУП, 2016 – 14 с.

Навчальна програма містить пояснювальну записку, тематичний план дисципліни, зміст дисципліни «Вікова фізіологія та шкільна гігієна», вказівки до написання контрольних, теми контрольних робіт, питання для самоконтролю, літератури.

**@ Міжрегіональна Академія
управління персоналом (МАУП), 2016**

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

Навчальна дисципліна "Вікова фізіологія та шкільна гігієна" є важливим предметом в програмі підготовки медичних психологів. Її мета – на основі сучасних досягнень науки сформувані у студентів загальні поняття щодо основних закономірностей індивідуального психофізіологічного розвитку людського організму, показати вплив спадковості та факторів зовнішнього середовища на ріст і розвиток людини, висвітлити актуальні питання шкільної гігієни, психогігієни а психопрофілактики.

В курсі розглядаються: предмет і методи дослідження вікової фізіології, історія розвитку вікової фізіології як науки, поняття про фактори та основні закономірності росту та розвитку організму людини, основні етапи індивідуального розвитку, морфо функціональні особливості органів та систем людини в різні періоди онтогенезу,

По завершенні вивчення курсу студенти повинні знати: предмет і методи дослідження вікової фізіології, її етапи розвитку та зв'язки з іншими науками, фактори та основні закономірності росту та розвитку організму як саморегулюючої системи, основні етапи індивідуального розвитку людини, морфо функціональні особливості опорно-рухового апарату, центральної та периферійної нервової системи, сенсорних систем, ендокринної системи в різні періоди онтогенезу.

Студенти повинні вміти: з урахуванням закономірностей нормального розвитку аналізувати хід онтогенезу; вміти визначати біологічний та психологічний вік людини; використовувати отримані теоретичні знання під час психологічного дослідження дітей та підлітків, в процесі психологічного консультування, психокорекційної та психопрофілактичної роботи.

Вивчення вікової фізіології та шкільної гігієни дає змогу студентам усвідомити розуміння людини як біопсихосоціальної істоти, сформувані бачення організму як саморегулюючої системи, сформувані уявлення про його діяльність та взаємодію з навколишнім середовищем, зрозуміти узгодженість фізичних і психічних функцій, здобути і вдосконалити навички експериментальних досліджень, сформувані аналітичне професійне мислення.

За результатами вивчення матеріалу цього курсу студенти складають іспит.

Основними навчально-методичними посібниками з курсу «Вікова фізіологія та шкільна гігієна» є видання, наведені у списку літератури.

**ТЕМАТИЧНИЙ ПЛАН ДИСЦИПЛІНИ
«ВІКОВА ФІЗІОЛОГІЯ ТА ШКІЛЬНА ГІГІЄНА»**

№ п/п	НАЗВА ЗМІСТОВОГО МОДУЛЯ І ТЕМИ
	Змістовий модуль 1. Предмет і завдання вікової фізіології.
Тема1.	Предмет і методи дослідження вікової фізіології.
Тема2.	Історія розвитку вікової фізіології як науки.
	Змістовий модуль 2. Організм як саморегульована система
Тема3.	Фактори та основні закономірності росту та розвитку організму.
Тема4.	Основні етапи індивідуального розвитку людини.
	Змістовий модуль 3. Фізіологічні особливості окремих органів та систем людини в різні періоди онтогенезу.
Тема 5.	Морфофункціональні особливості опорно-рухового апарату в різні періоди онтогенезу.
Тема 6.	Вікові особливості структури та функції нервової системи.
Тема 7.	Вікові особливості сенсорних систем.
Тема 8.	Фізіологічні особливості вегетативних функцій.
Тема 9.	Вікові особливості ендокринної системи.
	Змістовий модуль 4. Основи шкільної гігієни
Тема 10.	Визначення шкільної гігієни та її медико-соціальне значення
Тема 11.	Параметри здоров'я дітей та підлітків і роль шкільної гігієни в його забезпеченні.
Тема 12.	Поняття психогігієни та психопрофілактики в шкільному віці. Профілактична робота шкільного психолога.
Разом годин: 44	

**ЗМІСТ ДИСЦИПЛІНИ
«Вікова фізіологія та шкільна гігієна»**

Змістовий модуль 1. Предмет і завдання вікової фізіології.

Тема 1. Предмет і методи дослідження вікової фізіології

Фізіологія – наука про функції або процеси життєдіяльності. Функції живого організму як цілісної системи. Визначення вікової фізіології, її зв'язок з іншими науками. Методи вивчення вікової фізіології.

Література:[1- 3, 5, 6, 10]

Тема 2. Історія розвитку вікової фізіології як науки

Розвиток вікової фізіології. Започаткування основ фізіологічної науки в

античні часи. Закладання основ вітчизняної медичної школи, накопичення знань з фізіології людини за часів Київської Русі. Становлення фізіологічної науки в східних та європейських країнах. Сучасні досягнення та перспективи вікової фізіології.

Література: [6, 10]

Змістовий модуль 2. Організм як саморегульована система

Тема 3. Фактори та основні закономірності росту та розвитку організму.

Організм людини як єдине ціле, взаємозв'язок його органів. Поняття про фізіологічну систему органів, функціональні системи організму. Організм як саморегулююча система. Взаємний зв'язок між органами і системами органів в організмі. Обмін речовин і енергії як основна функція живого організму. Склад і властивості внутрішнього середовища організму. Поняття про гомеостаз, роль нервової та ендокринної систем у його забезпеченні. Саморегуляція фізіологічних функцій як універсальна властивість організму. Поняття про ріст і розвиток дитячого організму. Фактори, що впливають на індивідуальний розвиток (онтогенез). Пропорції тіла як критерій оцінки стану здоров'я людини. Типи тілобудови людини, поняття конституції. Гетерохронність та гармонійність розвитку. Теорія системогенезу та принцип гетерохронії.

Література: [1- 3, 5, 6, 10]

Тема 4. Основні етапи індивідуального розвитку людини.

Основи вікової періодизації. Поняття про хронологічний (паспортний) та біологічний вік. Способи визначення біологічного віку людини. Поняття про онтогенез, періодизація пре- і постнатального онтогенезу. Гомеорез. Процеси старіння та вітаукта. Фізіологічне, передчасне та ретардоване старіння. Теорії старіння й тривалість життя. Чинники, що впливають на ріст і розвиток дитини. Процес формування людського організму, фізичний та психічний розвиток дітей та підлітків. Поняття про гетерозис. Визначення готовності дітей до навчання у школі, поняття шкільної зрілості. Явище акселерації та її причини. Критичні періоди онтогенезу.

Література: [1-4, 6, 7, 10, 12]

Змістовий модуль 3. Фізіологічні особливості окремих органів та систем людини в різні періоди онтогенезу.

Тема 5. Морфофункціональні особливості опорно-рухового апарату в різні періоди онтогенезу.

Роль руху у фізичному та психічному розвитку дітей. Опорно-рухова система людини. Функціональна активність організму людини і тварин. Рух як фактор нормального розвитку дитини. Значення руху в психічному

розвитку дитини, вплив рухів на функції мозку. Ріст та розвиток кісток. Вікові і функціональні зміни з'єднань кісток. Вікові особливості хребта. Вікові особливості грудної клітки. Вікові і статеві особливості черепа, його геронтологічні зміни. Розвиток і вікові особливості скелету кінцівок. Розвиток і вікові особливості м'язів.

Література: [1-5, 7, 9, 10]

Тема 6. Вікові особливості структури та функції нервової системи.

Значення нервової системи. Загальний план будови нервової системи. Нейрон – основна структурна і функціональна одиниця нервової системи. Класифікація нейронів за будовою та функціями. Будова, розвиток і функції нейрона. Особливості проведення збудження по нервових волокнах в онтогенезі. Утворення синапсів в онтогенезі. Рефлекторний принцип роботи нервової системи. Спинний мозок, його будова, розвиток і функціональне значення. Відділи головного мозку, їх будова і функції. Функціональна організація та розвиток кори великих півкуль. Особливості розвитку в онтогенезі головного і спинного мозку. Закономірності онтогенетичного розвитку нервової системи. Розвиток нейронної організації кори великих півкуль в онтогенезі. Динаміка рефлекторної діяльності організму. Вегетативна (автономна) нервова система: структурно-функціональна організація і розвиток. Закономірності розвитку психіки і мозку.

Література: [1-12]

Тема 7. Вікові особливості сенсорних систем.

Специфічні особливості вищої нервової діяльності людини. Розвиток сигнальних систем в онтогенезі, розвиток та становлення мови. Типи вищої нервової діяльності. Поняття про основні властивості нервової системи і типи вищої нервової діяльності. Фізіологічні механізми сну та сновидінь. Фізіологічні механізми емоцій. Розвиток емоцій в постнатальному онтогенезі. Фізіологічне значення емоцій. Фізіологічні механізми пам'яті та уваги. Фізіологічні аспекти вивчення пам'яті. Короткочасна та довготривала пам'ять. Фізіологічні основи пам'яті. Теорії пам'яті. Загальні принципи управління вищої нервовою діяльністю і психічними процесами пам'яті людини. Характеристика основних вікових етапів розвитку вищої нервової діяльності.

Література: [1-12]

Тема 8. Фізіологічні особливості вегетативних функцій.

Морфофізіологічні особливості системи крові. Морфофізіологічні особливості системи кровообігу. Анатомо-фізіологічні особливості органів дихання в онтогенезі. Вікові особливості системи травлення. Вікові особливості обміну речовин та енергії. Вікові особливості органів виділення.

Література: [1-12]

Тема 9. Вікові особливості ендокринної системи.

Розвиток ендокринних залоз. Фізіологічне значення залоз внутрішньої секреції та їх розвиток у процесі онтогенезу. Вплив змін функціонального стану ендокринної системи дітей і підлітків на вищу нервову діяльність. Вікові особливості ендокринної ситуації в організмі.

Література: [1-12]

Змістовий модуль 4. Основи шкільної гігієни

Тема 10. Визначення шкільної гігієни та її медико-соціального значення

Предмет і завдання шкільної гігієни. Нормативно-правові основи шкільної гігієни. Значення організаційних та інформаційних чинників у розвитку шкільної гігієни.

Література: [7, 11, 12]

Тема 11. Параметри здоров'я дітей та підлітків і роль шкільної гігієни в його забезпеченні.

Поняття здоров'я та його визначення. Діяльність міжнародних і вітчизняних організацій, розробка та виконання програм щодо забезпечення здоров'я дітей та підлітків. Динаміка епідеміологічних показників здоров'я дітей і підлітків в Україні та світі. Значення шкільної гігієни у забезпеченні здоров'я школярів на етапах історичного розвитку і в сучасний період.

Література: [2, 7, 10, 11, 12]

Тема 12. Поняття психогігієни та психопрофілактики в шкільному віці. Профілактична робота шкільного психолога.

Визначення психогігієни та психопрофілактики. Рівні психопрофілактики та засоби їх забезпечення. Ризики для здоров'я школярів у процесі навчальної діяльності. Роль шкільного психолога в організації та проведенні психогігієнічної та психопрофілактичної роботи. Компетенції та помилки в професійній діяльності шкільного психолога.

Література: [2, 7, 11, 12]

ВКАЗІВКИ ДО ВИКОНАННЯ КОНТРОЛЬНОЇ РОБОТИ

Навчальним планом дисципліни «Вікова фізіологія та шкільна гігієна» передбачено контроль засвоєння знань у вигляді виконання контрольної роботи реферативного типу.

Контрольна робота має на меті виявити ступінь засвоєння студентами сучасних поглядів на закономірності онтогенезу, вплив спадковості та факторів зовнішнього середовища на ріст і розвиток людини, розуміння людини як біопсихосоціальної істоти, поняття організму як саморегулюючої системи, основи шкільної гігієни, психогігієни та психопрофілактики.

Тему контрольної роботи з дисципліни «Вікова фізіологія та шкільна гігієна» визначає викладач.

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Організм людини як цілісна система.
2. Порівняльна характеристика функціонування організму людини та інших істот.
3. Особливості будови та функцій клітин людського організму.
4. Вікова динаміка фізіологічних функцій організму людини.
5. Історія розвитку фізіології як науки.
6. Значення експериментів І.Павлова для розвитку фізіології.
7. Розвиток фізіології людини до народження.
8. Психофізіологія вагітності та пологів.
9. Значення гуморальної регуляції організму людини.
10. Взаємозв'язки центральної та вегетативної нервової системи.
11. Обмін речовин та енергії як основна функція живого організму,- людини, тварин, рослин.
12. Кров, її склад і функції.
13. Таємниці лімфатичної системи людини.
14. Фізіологічне значення потовиділення.
15. Шкіра людини як зв'язуюча ланка між тілесним і психічним.
16. Психогігієна дошкільного віку. Психологічні аспекти раннього розвитку дитини.
17. Психологічні аспекти поняття «обдарована дитина».
18. Психологічні аспекти педагогічної діяльності дошкільного виховання.
19. Психологічні аспекти педагогічної діяльності в середній школі.
20. Психогігієнічне та психопрофілактичне значення позакласної роботи в школі.
21. Психофізіологічне обґрунтування раннього навчання дітей.
22. Расові та етнокультурні відмінності шкільного навчання.
23. Діяльність міжнародних організацій щодо здоров'я дітей та підлітків.
24. Психосоціальне значення «Конвенції про права дитини».
25. Інформаційне перевантаження школярів як фактор ризику щодо

- порушення здоров'я.
26. Видатні фізіологи вітчизняної науки.
  27. Традиції та досягнення вітчизняної медицини й фізіології.
  28. Психофізіологія як міждисциплінарна наука.
  29. Біоетичний аспект фізіологічної науки.
  30. Проблемні питання сучасної фізіології, психофізіології.

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Визначення вікової фізіології.
2. Предмет вікової фізіології.
3. Поняття про онтогенез людини.
4. Етапи онтогенезу людини.
5. Міждисциплінарні зв'язки вікової фізіології.
6. Метод спостереження в фізіології.
7. Переваги та недоліки природного експерименту в фізіології.
8. Порівняння природного та лабораторного експерименту в фізіології.
9. Суть методу «поздовжніх досліджень» та його порівняння з методом «поперечних зрізів».
10. Приклади гострих і хронічних експериментів.
11. Внесок вітчизняних учених у розвиток фізіологічної науки.
12. Системи забезпечення гомеостазу в організмі людини.
13. Нейрогуморальна регуляція функцій організму.
14. Механізми саморегуляції організму людини.
15. Особливості гуморальної регуляції функцій організму.
16. Порівняння процесів росту і розвитку організму людини.
17. Поняття біологічного віку людини та його визначення.
18. Періоди внутрішньоутробного розвитку людини.
19. Поняття про умовні та безумовні рефлекси.
20. Динаміка рефлексів новонародженої дитини.
21. Фізіологічні особливості старіння людини.
22. Фактори та основні закономірності росту та розвитку організму.
23. Загальні закономірності росту та розвитку дітей і підлітків.
24. Предмет вікової фізіології, зв'язок з іншими біологічними дисциплінами.
25. Методи вивчення вікової фізіології.
26. Значення вікової фізіології для педагогіки, психології.
27. Історичний нарис розвитку зв'язку фізіології з проблемами навчання і виховання дітей та підлітків.
28. Організм людини – єдине ціле.
29. Організм як саморегульована система.
30. Поняття росту і розвитку.

31. Гетерохронність та гармонійність розвитку.
32. Принцип системогенезу та випереджаючого розвитку органів та функціональних систем у дітей та підлітків.
33. Біологічна особливість репродукції людини.
34. Вікова періодизація.
35. Поняття про онтогенез.
36. Найхарактерніші риси різних періодів розвитку людини.
37. Тривалість життя людини.
38. Старіння організму.
39. Критичні періоди онтогенезу.
40. Фізичний та психічний розвиток дітей та підлітків.
41. Реактивність та резистентність організму дітей та підлітків.
42. Акселерація та ретардація розвитку.
43. Вікові особливості процесів адаптації організму дітей та підлітків до дії факторів навколишнього середовища.
44. Шкільна зрілість.
45. Порівняння онтогенезу людини і приматів.
46. Морфофункціональні особливості опорно-рухового апарату у різні періоди онтогенезу.
47. Роль руху у фізичному і психічному розвитку дітей.
48. Вікові особливості росту кісток.
49. Вікові і функціональні зміни з'єднань кісток.
50. Вікові особливості хребта.
51. Вікові особливості грудної клітки.
52. Вікові і статеві особливості черепа.
53. Розвиток і вікові особливості скелету кінцівок.
54. Розвиток і вікові особливості м'язів.
55. Розвиток трудової активності і координація рухів.
56. Вікові зміни рухової діяльності та координації рухів.
57. Фізіологія трудових процесів і фізичних вправ.
58. Підтримання здорового стану хребта і нормальної постави тіла.
59. Особливості нервової системи та органів чуття.
60. Вища нервова діяльність.
61. Фізіологія нервової системи.
62. Значення нервової системи.
63. Основні етапи розвитку нервової системи.
64. Онтогенез і анатомо-фізіологічні особливості найважливіших відділів центральної нервової системи.
65. Вікові особливості умовно-рефлекторної діяльності.
66. Координація нервових процесів у дітей та підлітків та її вдосконалення у процесі онтогенезу.
67. Закономірності розвитку психіки і мозку.
68. Функціональне дозрівання кори і підкіркових структур мозку в різні вікові періоди за даними електрофізіологічних досліджень.

69. Онтогенез сенсорних систем.
70. Роль сенсорної інформації у розвитку дітей та підлітків.
71. Морфофункціональні особливості органів чуття у різні періоди онтогенезу: а) зорового аналізатора; б) слухового аналізатора; в) смакового аналізатора; г) нюхового аналізатора; д) вестибулярного аналізатору; е) сомато-сенсорної системи.
72. Набуті та вроджені вади сенсорних систем та їх профілактика.
73. Фізіологія вищої нервової діяльності дітей та підлітків.
74. Специфічні особливості вищої нервової діяльності людини.
75. Вікові особливості вироблення умовних рефлексів.
76. Зовнішнє гальмування в корі у дітей.
77. Внутрішнє гальмування у дітей.
78. Динамічний стереотип як фізіологічна основа режиму дня.
79. Формування другої сигнальної системи діяльності і розвиток спільної діяльності сигнальних систем в онтогенезі.
80. Фізіологічні механізми емоцій.
81. Розвиток емоцій в постнатальному онтогенезі.
82. Фізіологічні основи мови.
83. Розвиток свідомості.
84. Формування поведінки в онтогенезі.
85. Розвиток механізмів уваги.
86. Розвиток механізмів пам'яті в онтогенезі.
87. Особливості розумової працездатності.
88. Розумова і фізична працездатність дитини.
89. Втома, її фізіологічна сутність та діагностика.
90. Перевтома як паталогічний стан.
91. Вікові особливості циклу „сон-неспаннтя“.
92. Характеристика основних вікових етапів розвитку вищої нервової діяльності.
93. Характеристика ВНД дітей та підлітків.
94. Поняття про паталогічні зміни вищої нервової діяльності у дітей.
95. Зміни вищої нервової діяльності при дії фармакологічних препаратів і хімічних речовин.
96. Вікові особливості вегетативних функцій.
97. Фізіологічні особливості вегетативних функцій.
98. Морфофізіологічні особливості системи крові.
99. Морфофізіологічні особливості системи кровообігу.
100. Морфологічні зміни серцево-судинної системи на ранніх етапах онтогенезу.
101. Анатомо-фізіологічні особливості органів дихання в онтогенезі.
102. Механізм першого вдиху новонародженого.
103. Вікові особливості системи травлення.
104. Вікові особливості обміну речовин та енергії.
105. Особливості організації харчування дітей. Вікові особливості

- терморегуляції.
106. Вікові особливості органів виділення.
  107. Вікові особливості ендокринної системи.
  108. Розвиток ендокринних залоз.
  109. Фізіологічне значення залоз внутрішньої секреції та їх розвиток у процесі онтогенезу: а) гіпофіз; б) щитоподібна залоза; в) паращитоподібні залози; г) наднирники; д) епіфіз; е) підлункова залоза; є) статеві залози.
  110. Вікові особливості ендокринної регуляції в організмі.
  111. Вікові особливості нейрогуморальної регуляції.
  112. Співвідношення нервової і гуморальної регуляції клітин і тканин на різних етапах онтогенезу.
  113. Чутливість тканин до гормонів.
  114. Роль медіаторних систем.
  115. Нервова трофіка.
  116. Роль процесів регуляції у пристосуванні організму у різні вікові періоди.
  117. Поняття про психогігієну.
  118. Психопрофілактика та її рівні.
  119. Психогігієна та психопрофілактика в роботі шкільного психолога.
  120. Проблема професійного вигорання в роботі педагогів та її психофізіологічні механізми.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия. - М.: Академия, 2001. - 368 с.
2. Любимова З.В. и др. Возрастная физиология. В 2 ч. Ч. 1: Учебник / З.В. Любимова, Н.В. Маринова, А.А. Никитина. – М.: ВЛАДОС, 2004. – 304 с. Маруненко І.М., Неведомська Є.О., Бобрицька В.І. Анатомія і вікова фізіологія з основами шкільної гігієни: Курс лекцій для студентів небіологічних спеціальностей вищих педагогічних навчальних закладів. – К.: професіонал, 2004. – 480 с.
3. Начала физиологии. Учебник для вузов /Под ред. Акад. А.Д. Ноздрачева. – С.-П.: Лань, 2001. – 1088 с. Обреимова
4. Н.И., Петрухин А.С. Основы анатомии, физиологии и гигиены детей и подростков. - М.: Изд. Центр «Академия», 2000. – 376 с.
5. Плахтій П., Кучерук О. Фізіологія людини. Нейрогуморальна регуляція функцій: Навчальний посібник. – Київ: ВД «Професіонал», 200. – 336 с. Плахтій П.Д. Фізіологія людини. Обмін речовин і енергозабезпечення м'язової діяльності: Навчальний посібник. – Київ: ВД «Професіонал», 2006 – 464.

6. Плиська О.І. Фізіологія: Навч. посіб. – К.: Парламентське видавництво, 2004. – 362 с. Практические занятия по курсу «Физиология человека и животных» / Под общей ред. Р.И. Айзмана, И.А. Дюкарева. – Новосибирск: Сиб. Унив. Изд-во, 2003. – 120 с.
7. Сапин М.Р., Брыскина З.Г. Анатомия и физиология детей и подростков. – М.: Академия, 2004. – 456 с.
8. Чайченко Г.М., Цибенко В.О., Сокур В.Д. Фізіологія людини і тварин. – К.: Вища шк., 2003. – 463 с.
9. Чувин Б.Т. Физиологическая регуляция функций организма человека: Учеб. Пособие для студ. Мед. училищ и колледжей.-М.: ВЛАДОС, 2003. – 176 с.
10. Шевчук В.Г. Посібник з фізіології. – Вінниця: НОВА КНИГА, 2005. – 576.: іл. ISBN 966–8609–17–4. Шмалей С.В. Діагностика здоров'я, Херсон, 1994. – 206 с.
11. Шипицина Л.М., Хилько А.А., Галлямова Ю.С., Демьянчук Р.В., Яковлева Н.Н. Комплексное сопровождение детей дошкольного возраста. - СПб.: Речь, 2003. - 240 с
12. Юрьев В.В., Симаходский А.С., Воронович Н.Н., Хомич М.М. Рост и развитие ребенка. - СПб.: Питер, 2003. - 272 с.

Додаткова

13. Батуев А.С., Никитина И.П., Журавлев В.А., Соколова Н.Н. Малый практикум по физиологии человека и животных: Учебн. пособие / Под ред. А.С. Батуева. – СПб.: Изд-во С.-Петербургского ун-та, 2001. – 348 с..
14. Выготский Л.С. Проблемы развития психики // Психология аномального развития ребенка: Хрестоматия. - Т. 1. - М.: ЧеРо: Высш. шк.: Изд-во МГУ, 2002. - С. 10-22.
15. Гжегоцький М.Р., Заячківська О.С. Система крові: Фізіологічні та клінічні основи: Навч. посіб. для студ. вищ. мед. закл. освіти III-IV рівнів акредитації. – Л.: Світ, 2001. – 175 с.
16. Гіттик Л.С. Вступ до загальної фізіології людини і тварин: Навч. посібник. – Луцьк: Ред.-вид. відд. „Вежа“ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2000. – 100 с.
17. Гордеев В., Александрович Ю. Методы исследования развития ребенка: качество жизни (QOL) - новый инструмент оценки развития детей. - СПб.: Речь, 2001 - 200 с.
18. Захаров А.И. Своеобразие психического развития детей // Психология детей с отклонениями и нарушениями психического развития. - СПб.: Питер, 2001. - С. 93-129.
19. Медична біологія / За ред.. В.П. Пішака, Ю.І. Мажори. Підручник. –

- Вінниця: НОВА КНИГА, 2004. – 656 с.: іл.
- 20.Смирнова Е.О., Холмогорова В.М. Межличностные отношения дошкольников: Диагностика, проблемы, коррекция. – М.: ВЛАДОС, 2003. – 160 с.
  - 21.Сиротюк А.Л. Нейропсихологическое и психофизиологическое сопровождение обучения. – М.: ТЦ Сфера, 2003. – 288.
  - 22.Смирнов В.М., Будылина С.М. Физиология сенсорных систем и высшая нервная деятельность. 2-е изд., стер. – М.: Академия, 2004. – 304 с.
  - 23.Старушенко Л.І. Клінічна анатомія і фізіологія людини: Навч. посібник. – К.: УСМП, 2001. – С. 33 – 60.
  - 24.Филатова С.А., Безденежная Л.П., Андреева Л.С. Геронтология. – Ростов н/д: Феникс, 2004. – 512 с. (Серия “СПО,,”).
  - 25.Цибенко В.О. Фізіологія серцево-судинної системи. – К.: Фітосоціоцентр, 2002. – 248 с.